

ա՛նչքը՝ ամենատես, որմէ ոչինչ կայ դադու-
նի: Որուն անուշով երգում կ'ընենք շատ
անգամ:

Եւ իրաւունք չունի՞նք երանելի ան-
ուանել այն հոգիները որոնց մաքուր է
խղճմանքը: Որոնք պայծառ նայուածքով
կը կենան իրենք իրենց անձին ու զործե-
րուն գիւմաց: Անխառն հրճուանքով: Գիւ-
տակցութեամբ: Զեղումով: Երանելի՛ մա-
նաւանդ անով որ անոնց անձին մէջ կու
գան իրար զտնել իրարմէ անշատ երեք
վկայութիւնները, ամէնքն ալ նոյն հա-
ւաստումները ընելու նոյն ենթակային մա-
տին: Այդպէս եղաւ պարագան Հոռվմայեցի
հարիւրապետին: Հրեայ ծերերը վկայու-
թիւնը կը բերէին ընկերութեան: Ինք՝ դա-
տումը ընելով իր գործին, իր գիրքին,
փաստը կուտար ինքզինքն և իր արարքները
վերլուծող լուսաւոր գիտակցութեան: Եւ
Յիսուս՝ վկայութիւնը երկնքին, կուգար
հաստատել, լրացնել ու պսակել ինչ որ
ճշմարտութիւնը, արդարութիւնն էր՝ այդ-
պէս աճած՝ հոգիներուն մէջ մարդոց:

Գիտէ՞ հոգիդ, թէ իսկ տառապանքով,
իր գիշերները քաղցրացնել, իր օրերուն
մէջէն՝ Աստուծոյ անխելթ ստուերը իբրեւ
պտտցնել իրեն հետ երգը սպիտակ այդ
ձայնին: Զբանտուած: Զկուրցած: Անա-
ղարտ: Այո՞: Քալէ՛ ուրեմն, ճանձայն, ան-
հանդէս, հաւատքով մաքուր խղճման-
քիդ, վասնզի այդ իսկ է իրական երջան-
կութիւնը հոգիիդ: Անկեղծութեամբ, պար-
զութեամբ, ազնուականութեամբ, նուի-
րումով ինք իր մէջ ծաւալելը՝ ինչ որ երազն
է հոգիիդ ապրումներուն, սպասումներուն,
արարքներուն:

Այդպէս՝ ամէն րոպէ, թէ իսկ տրտմած՝
օրերու տաղտուկէն, հրճուանքը պիտի
լեցնէ հոգիդ, ինքզինք միասին զգալով
խումբին հետ երանելի այն հոգիներուն,
որոնք գիտեն վկայութիւններու քովէն քա-
լի տազնապին դէմ մնալով միշտ վեր՝ նիւ-
թին, աշխարհին, մարմինին ու մարդերուն
կաշկանդումներէն, փխրուն սարսափներէն:

ԹՈՐԳՈՒՄ ԱՅԵՂԱՅ

ՄԱՆԸ ԵՒ ԱՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց ի հեճուկս այս նկատումներուն,
անժխտելի է որ մեր բարոյական պարտակա-
նութիւնը կը կայանայ կռուիլ մահուան
դէմ յանուն յաւիտենական կեանքին: Բա-
րոյականին հիմնական սկզբունքը կարելի է
տարագել այդպէս. — Այնպէս մը վտրուէ
որ կտրենաս հաստատել ամէն բանի մէջ,
ամէն տեղ և ամէն ինչի և ամէնքին նկատ-
մամբ յաւիտենական և անմահական կեան-
քը, այնպէս որ կտրենաս յաղթահարել
մահը: Ատոր բան է մոռնալը անէացումը,
նոյնիսկ եթէ ըլլայ ատիկա մէկ հատիկ ապ-
րող էակի մը, ստոր բան է հաշտուիլը
անոր հետ: Ամենաստորին և ամենահզօր
արարածին մահը ունի անհանգուցժելի
բան մը, և եթէ յաղթահարուած չէ ան
իրեն վերաբերող բանին մէջ, այն ատեն
աշխարհը ոչ մէկ արգարացում ունի եւ
չկրնար ընդունուիլ: Ամէն ինչ և ամէն ոք
պէտք է յարութիւն առնէ կեանքով և յա-
ւիտենական կեանքով: Ուրիշ խօսքով մենք
պարտինք հաստատել էքրանական սկզբունք
մը, ոչ միայն մարդոց նկատմամբ, այլ
կենդանիներուն, բոյսերուն, նոյնիսկ ան-
շունչ առարկաներուն նկատմամբ: Մարդը
պարտաւոր է ըլլալ միշտ և ամէն բանի մէջ
կեանքին մատակարարը, պարտաւոր է ճա-
ռագալթել իր ստեղծագործ գործութիւնը:

Արդ, բոլոր ապրողներուն հանդէպ
սէրը, որ պէտք է անցնի վերացական սիրոյ
գաղափարը, կը յօրինէ ճշգրտօրէն այս
կռիւը մահուան դէմ, յանուն յաւիտենա-
կան կեանքին: Քրիստոսի սէրը աշխարհի
և մարդոց նկատմամբ կեանքի պարզեւ մըն
է առատօրէն, յաղթանակ մը՝ մահաբեր
ուժերուն վրայ: Մահուան իսկ դէմ կռիւը,
որ նշանակութիւնն իսկ է ճգնութեան, կը
պահանջէ որ մենք զմեզ և ուրիշներուն
հետ վերաբերինք, իբրեւ թէ մահը մեզ
յանկարծակի պիտի բերէր ունէ մէկ պահու
մը: Ասո՛ր մէջ է որ պէտք է որոշել այս
վերջինին բարոյական արժէքը: Յաղթէ
կենդանական վախն, զոր մահը քեզ կը
ներշնչէ, բայց պահէ քու մէջ հոգեկան և
սրբազան անձկութիւնը, զոր իր խորհուրդը
կը ծնցնէ: Որովհետեւ անով է որ կը ծնի
մարդուն մօտ գերբնականին գաղափարն

խակ։ Կրօնքին թշնամիները, մասնաւորաբար Եպիկուրը, կը մտածեն թէ կրօնքը դարձնելով պատասխանատու մահուան սարսափին, զայն կը մերժեն նոյն հարուածով։ Բայց անոնք երբեք չեն կրնար ժխտել թէ, այն սրբազան անձկութեան մէջ, զոր կը ծնցնէ մահը, մարդը հաղորդ՝ գոյութեան ամենախորունկ խորհուրդին, կ'ընդունի յայտնութիւն մը։ Մահուան և կեանքի բարոյական յարակարծիքը պիտի յայտնուէր հետեւեալ հրամայական բարոյականով. — Վարուէ՛ ողջերուն հանդէպ այնպէս, ինչպէս մեռելներուն, և մեռածներուն հանդէպ այնպէս, ինչպէս ողջերուն։ Ուրիշ խօսքով յիշէ միշտ մահը որպէս կեանքին խորհուրդը, և կեանքին մէջ, ինչպէս մահուան մէջ, հաստատ է անձանձրանալիօրէն յաւիտեական կեանքը։

Եթէ կեանքը սերտօրէն կապուած է մահուան, ան կապուած չէ անոր տկարութիւններուն մէջ, ինչպէս կրնանք այդ բանը կարծել առաջին անգամէն, այլ անոր ուժին մէջ, անոր ներգործութեան, անոր առատութեան մէջ։ Այդ է որ կը գտնենք Դիոնիսականութեան մէջ։ Եւ այդ դարձեալ՝ սիրոյ մէջ։ Արդարեւ, կիրքը, այսինքն կեանքի ամենաուժգին յայտնութիւնը, կը պարունակէ միշտ մահուան սերմեր։ Այն որ կ'ընդունի սէրը իր յորդազեղ ուժին և իր եղբրականութեան մէջ, ստիպուած է մահն ալ ընդունիլ։ Այն որ կեանքին շատ կապուած է, կը փախչի սիրոյ ճակատագրէն, զայն կը զոհէ ուրիշ կոչումներու։ Հետեւաբար, ամէն ինչ որ մեզ կը հասցնէ կեանքի բարձրակէտին, տարփական սիրոյն, տարբեր յարակարծիքով մը, իր հետ կը բերէ նաև մեր կորուստը և մեր մահը աշխարհին մէջ։ Սիրող ենթական գատապարտուած է մահուան և անոր կը գատապարտէ սիրուած առարկան։ Վականէր այդ մասին մեզի տուաւ սքանչելի երաժշտական յայտնութիւն մը "Tristan et Yseult" երկրորդ արարուածով։ Ընկերային առօրեայութիւնը կը ճգնի տկարացնել սիրոյ և մահուան այս կապը. ան կը ջանայ անվընաս դարձնել առաջինը իր կազմաւորութեան հետամուտ ըլլալով։ Բայց իրականութեան մէջ, ընկերային առօրեայութիւնը նոյնիսկ կարող չէ նշմարել սէրը։ Ան միակ դարման մը կը ճանչնայ մահուան

դէմ — տղարեքը։ Որդեծնութեան մէջ, կեանքը անոր կը թուի յաղթել մահուան։ Բայց այս յաղթութիւնը որ կը մերժէ ճանչնալ անձը, իր ճակատագիրը և իր յոյսերը, որ տեսական կեանքը միայն կը ճանչնայ, ցնորական յաղթանակ մըն է։ Արդարեւ այն որ կը ծնի, գատապարտուած է մեռնելու և ատով կը գատապարտէ միեւնոյն ժամանակ զա'յն, որուն ծնունդ կուտայ։ Արդէն բնութիւնը կ'անդիտանայ ընդհանուր կերպով մը, այս վաւերական յաղթանակին խորհուրդը, որ միայն կրնայ յառաջ գալ գերբնական աշխարհէ մը։ Իրենց ամբողջ պատմութեան ընթացքին, մարդիկ ջանացին կոուել մահուան դէմ, երբեմն մոռացումի օգնութեամբ, երբեմն ալ մեռնելու զինովութեան և տեսլապաշտութեան օգնութեամբ։ Եւ այս կոիւէն է որ ծնունդ առին շատ մը հաւատալիքներ եւ վարդապետութիւններ։

Հոգիի բնական անմահութեան իմաստասիրական գաղափարը, հանուած իր դոյացականութենէն (substantialité), ամուլ է, որովհետեւ զանց կ'ընէ մահուան իրողութիւնը։ Մեկնելով այս տեսակէտէն, ապականացման դէմ կոիւր յանուն յաւիտեական կեանքին, անօգտակար է։ Այս վարդապետութիւնը կը համապատասխանէ ի վերջոյ, բանայնապաշտ բնագոյնութեան մը, ամբողջութեամբ զուրկ եղբրականութենէ։ Դպրոցական (scolaire) հոգեպաշտութիւնը լուծում մը չէ անմահութեան և մահուան հարցին, այլ աշխատանոցի հայեցողութիւն մը, որ գերազանցօրէն վերացական է և ոչ կենսական։ Նոյն բանն է իտէալիզմին համար, որ անկարող է ոչ միայն լուծում մը տալ խնդրին, այլ նոյնիսկ՝ դնելու զայն։ Դադափարապաշտութիւնը, ինչպէս որ կը յայտնուի ան գերմանական բնագոյնութեան մէջ, կ'անդիտանայ անձը. անոր մէջ միայն պաշտօն մը կը տեսնէ տիեզերական ոգիի և գաղափարի. ատոր համար իսկ այնքան քիչ զգայուն է մահուան հարցով։

Արդարեւ մահուան եղբրականութիւնը միայն կարելի է ըմբռնել անձին խորունկ ըմբռնողութեամբ մը, զայն յաւիտեական նկատելով միայն։ Որովհետեւ ինչ որ իր արժէքով և իր ըլլալիքով (destination) անմահ է, ատոր կորուստն է եղբրականը։ Եթէ մարդուն մահը մեզի անհանդուրժելի

կը թուի, պարզապէս որովհետեւ իր մէջ՝ եղող անձը կը համապատասխանէ յաւիտեանական աստուածային պատկերին և զաղափարին, որովհետեւ անոր մէջ ներփակուած է մարդկային կարելիութիւններուն և բոլոր ուժերուն միութիւնը: Անձը չի ծնիր հորէ մը և մօրէ մը, ան ստեղծուած է Աստուծոյ կողմէ: Հոգիին և մարմնին բնական անմահութիւնը չէ տրուած մարդուն, որ յայտ կուգայ սերնդական յառաջագոյութեամբ մը (processus): Մարդս այս աշխարհիս մէջ մահկանացու էակ մըն է: Բայց գիտակից է աստուածային պատկերին, անձին, զոր իր մէջ կը կրէ: Գիտէ թէ ինք մաս կը կազմէ ոչ միայն բնական աշխարհին, այլ նաև հոգեկան աշխարհին: Եւ ահա ինչո՞ւ համար ան ինքզինք կը նկատէ որպէս յաւիտեանականութեան պատկանող: Ահա թէ ինչո՞ւ անոր կը տենչայ: Ոչ թէ հոգեկան կամ մարմնական տարրերն են, որոնք յաւիտեանական են և անմահ մարդուն մէջ, այլ աւելի՛ ողեղէն տարրը, որուն գործելութիւնը բանելով անոնց վրայ կը կազմէ ճշգրտօրէն անձը, կ'իրագործէ աստուածային պատկերը: Իբր ոգեղէն և անապական աշխարհի մը պատկանող, մարդս անմահ և յաւիտեանական է: Բայց ան բնականօրէն և իրողապէս ոգեղէն էակ մը չէ: այդպէս կ'ըլլայ միայն, երբ ոգին յաղթանակէ իր մէջ և իշխէ իր ստորին տարրերուն: Ամբողջականութիւնը և միութիւնը սերած են ոգիի աշխատանքէն, և անոնք են որ կը կազմեն անձնաւորութիւնը: Բնական անհատը տակաւին անձ մը չէ եւ ներգոյ (inhérent) չի գտնուիր անմահութիւնը իրեն մէջ: Բնականաբար տեսակն է միայն անմահ: Անմահութիւնը կը ստացուի անձով, և կը յայտնէ կոխ մը ինպատար այս վերջինին:

Փաղափարապաշտութիւնը կ'ուսուցանէ անմահութիւնը անտնձնական կամ գերանձնական ոգիին, զաղափարին և արժէքին, բայց ոչ անձին, որուն յաւիտեանական ըլլալիքը (destinée) զոհուած է ընդհանրապէս անոնց: Ֆիլսոֆէ և Հէկէլ մեզի կուստան օրինակ մը այդ մասին: Այս տեսութիւնը ճշմարտութեան բաժին մը ունի իր մէջ, այն իրողութեամբ որ բնական, փորձառական մարդը չէ որ անմահ է և կը պատկանի յաւիտեանականութեան, այլ ոգեղէն սկզբունքը, իտէալը անոր մէջ: Բայց

իր սխալը անկէ կը հետեի որ այս ոգեղէն սկզբունքը չի կազմեր անձը յաւիտեանականութեան համար, չի պայծառակերպեր իր ամբողջ ուժերը, այլ կը բաժնուի անկէ: Չայն կը թողու ապականութեան և մահուան վերացականօրէն զննելով անմարդկային և անձնական ոգի մը, ստեղծուած և իտէալ երկինքի մը մէջ: Անձը, որ ինքզինք իրագործած է և հասած է ամբողջականութեան (intégralité), անմահ է: Բայց ոգեղէն աշխարհին՝ ան գոյութիւն չունի ինքզինքին մէջ մեկուսացած վիճակով, այլ կապուած է Աստուծոյ, ուրիշ անձնութեւ, տիեզերքին (cosmos): Նիւթապաշտութիւնը, դրապաշտութիւնը վարդապետութիւններ են, որոնք կը հաշտուին մահուան հետ, կ'օրինաւորեն դայն, բոլորովին ճգնելով դայն մոռնալ և կազմակերպել կեանքը դամբանավայրերու (sépulture) վրայ: Այս վարդապետութիւնները այսու իսկ տափակ են, զուրկ խորութենէ և լրջութենէ: Յառաջդիմութեան (progrès) վարդապետութիւնը, ամբողջութեամբ զրաւուած ըլլալով տեսակին ապագայով և ապագայ սերունդներու ճակատագրով, ինքզինք բոլորովին անտարբեր կը ցուցնէ անձին եւ անոր ըլլալիքին հանդէպ: Յառաջդիմութիւնը չըմբփոխման (évolution) նման, կը ներկայացնէ անանձնականութիւն մը: Եթէ մահը անհաճոյ իրողութիւն մըն է տեսակին համար, որ կը յառաջդիմէ, չէ՞ սակայն ան այս վերջինին համար ո՞չ խորունկ եւ ո՞չ եղբրական, որովհետեւ անմահութիւն մը կը վայելէ: Մահը անձին համար միայն խորունկ և եղբրական է: Աւելի զարգացած վարդապետութիւններուն մէջ է որ գոյութիւն ունի մահուան հանդէպ համակերպումը և անոր հետ հաշտեցումը: Մահը, անոնց մէջ, իր եղբրականութեան մէջ ըմբռնուած է: Բայց անձը, բոլորովին զիտակցելով հանդերձ ինքզինքին, չունի ոգեկան ուժը անոր դէմ կոռուելու և դայն յաղթելու: Ստոյիկեանութեան և Պլուտոսականութեան կեցուածքները անկարող են մահուան առջև, բայց աւելի ազնուական են քան թէ սերնդական տեսութիւնները, որոնք դայն զանց կ'ընեն ամբողջութեամբ: Հոգիին կեցուածքը մահուան նկատմամբ միշտ տխուր է և մեկամարդձոտ: Անոր մէջ կը զգացուի յիշատակի կարօտը, անկարող

անցեալը վերակենդանացնելու: Փալով նախաբիրատոնական կեցութեան, ան կը յայտնէ համակերպութիւն մը ճակատադրին առջև, որ իր հետ կը բերէ անխուսափելիութիւնը միայն կը չափի այս յաղթանակը:

Անձնական անմահութեան գաղափարը օտար էր հին իսրայէլի ժողովուրդին: Սենք զայն չենք գտներ Հին Կտակարանին մէջ: Անձին գիտակցութիւնը տակաւին չէր արթնցած. միայն կար ժողովուրդին անմահութեան գիտակցութիւնը, այսինքն՝ տեսակներ: Յորի գիրքին մէջ է որ կ'երեւայ առաջին անգամ անձին ըլլալիքին եւ իր եղբրականութեան գիտակցութիւնը: Փրիստոսի գալուստը կանխող հելլենական դարաշրջանին և Յուդայականութեան կրօնական գիտակցութեան մէջ միայն ոգեղէն տարրը ինքզինքը կ'ազատագրէր բնապշտական տարրին տիրակալութենէն: Սենք ներկայ կ'ըլլանք հոս անձի ազատագրման մը, որ կ'ըլլէր ժողովրդական և սերնդական կեանքէն, որուն մէջ էր նախապէս ընդխառնում: Բայց անմահութեան գաղափարը միայն ինքզինքը կը յայտնէ ճշմարտօրէն Յոյներուն մօտ: Եւ հոն իր դարգացումը եղականօրէն հրահանգիչ է: Ոկիւրը, մարդը նկատուած էր իրրեւ մահականացու էակ մը. այն չափով որ գերմարդկային, այսինքն աստուածային սկզբունքը կը յայտնէ անոր մէջ, նոյն չափով ալ իր անմահութեան գաղափարը կը սկսի երևան գալ: Ի սկզբան, հասարակ մահկանացուները չեն որ անմահ են, այլ կ'իսաստուածները, հերոսները, գեները: Մարդուն մահուան կապուած պատող տխրութիւն մը գոյութիւն ունէր Յոյներուն մօտ: Իրենց ողբերգութիւնը և իրենց բանաստեղծութիւնը առօրէն թաթառուած են: Մարդկայինին մահկանացու ըլլալու և աստուածայինին անմահ ըլլալու սկզբունքները, այսպէս գտնուած իրարմէ, իրարու կը միանան միայն հերոսներուն, գերմարդերուն մէջ: Ոչինչ աւելի զգալի է քան վախճանը մարդուն, որ գատապարտուած է իջնելու շուքերու ստորերկրեայ թաղաւորութեան և համակերպելու իր բախտին անողորմութեան: Յոյներու մասնաւոր տխրութիւնը որ կը բացակայի աստուածաշնչական ըմբռնումէն, յառաջ կուգայ անկէ որ անոնք գտած

ըլլալով մարդկային սկզբունքը, չէին կրցած միացնել զայն աստուածայինին: Այսպէս է որ բերուեցան հաւատալու թէ չծնիլը աւելի արժէք ունէր մարդուն համար: Այստեղ Հնդկաստանի բնազանցական յոռետեսութիւնը չկայ, որ մէկզկէ կը նետէ մարդը, և աշխարհի մէջ խարկանք մը կը տեսնէ, այլ մարդկային տխրութիւն մը որ իրականութիւնը կը տեսնէ թէ՛ մարդուն և թէ՛ աշխարհին մէջ, որովհետեւ Յոյները գերազանցօրէն իրապաշտներ են: Բայց իրենց հանճարը չկրցաւ տանիլ երկար առնալ այս հակադրութիւնը մարդուն վախճանին և աստուածային վախճանին միջև: Ասոր համար, մարդուն անմահութեան համար կոխ մը ամէն զինով տնհրաժեշտ եղաւ:

Յունաստանի զիցարանական և կրօնական գիտակցութեան մէջ աստուածային անմահութիւնը յայտնուած էր զուգահեռաբար մարդկային անմահութեան: Այսուհանդերձ մարդուն մտածումը կրնար հաղորդուիլ այդ անմահութեան, ձեռք բերելու համար զայն և բարձրանալու համար մինչև անոր: Ս'յոք է նիւթը խորհուրդներուն, Որփէականութեան, Պղատոսի իմաստասիրութեան: Մարդկային հոգին ունի աստուածային տարր մը, որ պէտք է ազատագրուի նիւթին տիրակալութենէն: Այն առնել հոգին կը չափի անմահութիւնը: Բայց այդ չափը կը յայտնէ լքում մը, և չիցուցներ ստորին նիւթական աշխարհի պայծառակերպութիւն մը: Անմահութիւնը ոգեկան է և գաղափարական: Անմահ է միայն ինչ որ կայ իրերու բնազանցական բնութեան մէջ, ուրիշ խօսքով մահը և ապականութիւնը պարտուած չեն: Ըստ Որփէական զիցարանութեան, հոգին կ'իջնէ մեղաւոր և նիւթական աշխարհին մէջ և յետոյ կը պարտաւորուի ազատիլ ինքզինք անկէ, որպէսզի ինքզինքը իր ոգեղէն հայրենիքին մէջ մօցնէ: Այս զիցալէպը, որ յարաբերութիւն ունի հոգիի ծագման և վախճանին հետ, մին է մարդկութեան ամենախորունկներէն. և ան է որ բանեցուց այնքան մեծ ազդեցութիւն մը Պղատոսի վրայ, զոր կը գտնենք մասնաւորաբար «Փիդոնի» մէջ: Ասոր կապուած է վերամարմնացումի (réincarnation) հին վարդապետութիւնը, որ փորձուած հազուադէպ ճիգերէն մէկն է բռնելու համար հոգիին ըլլալիքը իր անցեալին և իր ապագային մէջ, իր ծննդաբանութեան և իր վախճանաբանութեան մէջ:

(Ծանոթութիւն)

ՊԵՐՏԻԱԼԵՅ

Թարգ. Կ. ՍՐԿ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ